KORXONALARDA ICHKI MOLIYAVIY NAZORATNING IQTISODIY SAMARADORLIKKA TA'SIRI

Rahmonova Yulduz Sharafitdinovna
SamISI PhD, v.b.dotsent Samarqand iqtisodiyot va servis instituti
Tel.: (97) 446-03-60
Elektron pochta: raxmanova_yulduz@mail.ru
ORCID: 0009-0008-9676-2216

Umurbayev Temurmalik Alisherovich
Samarqand iqtisodiyot va servis instituti Xalqaro iqtisodiy munosabatlar fakulteti talabasi
UDK: 657.1:332.7-047:32(575.1)
DOI:https://doi.org/10.5281/zenodo.24181911

Annotatsiya. Mazkur maqolada korxonalarda ichki moliyaviy nazoratni tashkil etishning nazariy-uslubiy asoslari hamda uning iqtisodiy samaradorlikka ta'siri tadqiq etilgan. Ichki moliyaviy nazoratning korxona moliyaviy resurslaridan oqilona foydalanish, xarajatlarni optimallashtirish, moliyaviy intizomni mustahkamlash, aktivlarning saqlanishini ta'minlash va iqtisodiy xavflarni kamaytirishdagi ahamiyati yoritilgan. Shuningdek, ichki moliyaviy nazorat tizimining asosiy tarkibiy qismlari, nazorat jarayonlarini tashkil etish bosqichlari hamda uning samaradorligini baholash ko'rsatkichlari o'rganilgan. Xalqaro ilmiy yondashuvlar, jumladan, COSO ichki nazorat konsepsiyasi va Ichki auditorlar institutining "Uch yo'nalish modeli" asosida korxonalarda nazorat mexanizmlarini takomillashtirish masalalari tahlil qilingan. Tadqiqot natijasida O'zbekiston korxonalarida ichki moliyaviy nazoratni rivojlantirish, moliyaviy yo'qotishlarning oldini olish va iqtisodiy samaradorlikni oshirishga qaratilgan ilmiy-amaliy takliflar ishlab chiqilgan.

Kalit so'zlar: ichki moliyaviy nazorat, iqtisodiy samaradorlik, moliyaviy resurslar, moliyaviy intizom, ichki audit, xarajatlarni nazorat qilish, moliyaviy xavf, aktivlar, budjetlashtirish, nazorat tizimi, moliyaviy monitoring, korxona boshqaruvi.

Международная методология оценки рентабельности инвестиционной недвижимости и её совершенствование в условиях Узбекистана

Аннотация. В данной статье исследуются теоретико-методологические основы организации внутреннего финансового контроля на предприятиях и его влияние на экономическую эффективность. Освещается значение внутреннего финансового контроля в рациональном использовании финансовых ресурсов предприятия, оптимизации затрат, укреплении финансовой дисциплины, обеспечении сохранности активов и снижении экономических рисков. Также изучены основные компоненты системы внутреннего финансового контроля, этапы организации контрольных процессов и показатели оценки их эффективности. На основе международных научных подходов, включая концепцию внутреннего контроля COSO и «Модель трех линий» Института внутренних аудиторов, проанализированы вопросы совершенствования контрольных механизмов на предприятиях. По результатам исследования разработаны научно-практические

© Ushbu material Creative Commons Attribution 4.0 International (CC BY 4.0) litsenziyasi asosida tarqatiladi.

предложения, направленные на развитие внутреннего финансового контроля, предупреждение финансовых потерь и повышение экономической эффективности предприятий Узбекистана.

Ключевые слова: внутренний финансовый контроль, экономическая эффективность, финансовые ресурсы, финансовая дисциплина, внутренний аудит, контроль затрат, финансовый риск, активы, бюджетирование, система контроля, финансовый мониторинг, управление предприятием.

Annotation. This article examines the theoretical and methodological foundations of organizing internal financial control in enterprises and its impact on economic efficiency. It highlights the importance of internal financial control in ensuring the rational use of financial resources, optimizing costs, strengthening financial discipline, safeguarding assets, and reducing economic risks. The study also explores the main components of an internal financial control system, the stages of organizing control procedures, and indicators for evaluating their effectiveness. Based on international approaches, including the COSO Internal Control Framework and the Institute of Internal Auditors' Three Lines Model, the article analyzes ways to improve control mechanisms in enterprises. The research develops practical recommendations aimed at strengthening internal financial control, preventing financial losses, and improving the economic efficiency of enterprises in Uzbekistan.

Keywords: internal financial control, economic efficiency, financial resources, financial discipline, internal audit, cost control, financial risk, assets, budgeting, control system, financial monitoring, enterprise management.

Kirish

Bozor iqtisodiyoti sharoitida korxonalar faoliyatining barqarorligi va raqobatbardoshligi ko‘p jihatdan mavjud moliyaviy resurslardan qay darajada samarali foydalanilishiga bog‘liq. Ishlab chiqarish hajmining kengayishi, xo‘jalik operatsiyalarining murakkablashuvi, moliyaviy munosabatlarning rivojlanishi va bozor talablarining o‘zgarishi korxonalarda moliyaviy boshqaruv tizimini takomillashtirish zaruratini yuzaga keltirmoqda. Ayniqsa, moliyaviy mablag‘larning maqsadli sarflanishi, xarajatlarning asoslanganligi, daromadlarning to‘liq hisobga olinishi va aktivlarning saqlanishini ta’minlash korxona iqtisodiy samaradorligining muhim shartlaridan biri hisoblanadi.

Korxona faoliyatida moliyaviy resurslardan foydalanish bilan bog‘liq turli xavf va muammolar yuzaga kelishi mumkin. Jumladan, xarajatlarning me’yordan ortib ketishi, debitorlik qarzlarining o‘z vaqtida undirilmasligi, tovar-moddiy zaxiralardan samarasiz foydalanish, hujjatlarni noto‘g‘ri rasmiylashtirish, moliyaviy operatsiyalarda xatolarga yo‘l qo‘yilishi va ayrim hollarda mablag‘larning maqsadsiz sarflanishi korxonaning moliyaviy holatiga salbiy ta’sir ko‘rsatadi. Bunday holatlarning oldini olish va ularni o‘z vaqtida aniqlashda ichki moliyaviy nazorat muhim boshqaruv vositasi sifatida namoyon bo‘ladi.

Ichki moliyaviy nazorat — korxonaning moliyaviy-xo‘jalik faoliyatini belgilangan maqsadlar, ichki tartib-qoidalar va amaldagi talablar asosida kuzatish, tekshirish, tahlil qilish hamda aniqlangan kamchiliklarni bartaraf etishga qaratilgan boshqaruv jarayonidir. Uning asosiy vazifasi faqat moliyaviy xatolarni aniqlashdan iborat bo‘lmay, balki ularning kelib chiqish sabablarini o‘rganish, moliyaviy

© Ushbu material Creative Commons Attribution 4.0 International (CC BY 4.0) litsenziyasi asosida tarqatiladi.

xavflarni oldindan baholash va korxona resurslaridan samarali foydalanish uchun zarur shart-sharoit yaratishdan ham iborat.

Xalqaro amaliyotda ichki nazorat tizimini tashkil etishda COSO tomonidan ishlab chiqilgan "Internal Control — Integrated Framework" konsepsiyasi muhim o'rin egallaydi. Mazkur yondashuv ichki nazoratni korxonaning operatsion faoliyati, moliyaviy hisobotlari va qonunchilik talablariga rioya etilishini ta'minlash bilan bog'liq yaxlit tizim sifatida ko'rib chiqadi. Ushbu konsepsiyada nazorat muhiti, xavflarni baholash, nazorat tadbirlari, axborot va kommunikatsiya hamda monitoring o'zaro bog'liq tarkibiy qismlar sifatida belgilangan.

Integrated Framework: 2013 (Framework)+1

Ichki moliyaviy nazoratning iqtisodiy ahamiyati shundaki, u korxonada moliyaviy resurslarning harakatini muntazam kuzatish, reja va haqiqiy ko'rsatkichlar o'rtasidagi farqlarni aniqlash hamda ortiqcha xarajatlarni kamaytirish imkonini beradi. Natijada korxona moliyaviy intizomini mustahkamlash, foyda miqdorini oshirish, pul oqimlarini muvozanatlashtirish va moliyaviy barqarorlikni ta'minlash uchun zarur boshqaruv axborotlariga ega bo'ladi.

O'zbekiston korxonalarida ham iqtisodiy faoliyatni modernizatsiya qilish, ishlab chiqarish xarajatlarini qisqartirish, moliyaviy hisobotlarning ishonchliligini oshirish va resurslardan oqilona foydalanish masalalari ichki moliyaviy nazorat tizimining ahamiyatini yanada kuchaytirmoqda. Shu bilan birga, ayrim korxonalarda nazorat jarayonlarining faqat hujjatlarni tekshirish bilan cheklanib qolishi, moliyaviy xavflarni oldindan baholash mexanizmlarining yetarli darajada rivojlanmaganligi va nazorat natijalaridan boshqaruv qarorlarida to'liq foydalanilmasligi ushbu yo'nalishda qo'shimcha takomillashtirish ishlarini talab etadi.

Mavzuning dolzarbligi shundan iboratki, ichki moliyaviy nazorat korxonaning moliyaviy holatini kuzatish vositasi bo'lish bilan birga, iqtisodiy samaradorlikni oshirishga xizmat qiluvchi strategik boshqaruv mexanizmi ham hisoblanadi. Samarali tashkil etilgan nazorat tizimi moliyaviy yo'qotishlarni kamaytirish, resurslardan foydalanish darajasini yaxshilash va korxonaning uzoq muddatli rivojlanishini qo'llab-quvvatlash imkonini beradi.

Mazkur tadqiqotning asosiy maqsadi korxonalarda ichki moliyaviy nazoratni tashkil etishning nazariy va amaliy jihatlarini o'rganish, uning iqtisodiy samaradorlikka ta'sirini aniqlash hamda nazorat mexanizmlarini takomillashtirish bo'yicha ilmiy-amaliy takliflar ishlab chiqishdan iborat.

Tadqiqot maqsadidan kelib chiqib, quyidagi vazifalar belgilandi: ichki moliyaviy nazoratning iqtisodiy mazmuni va korxona boshqaruvidagi ahamiyatini o'rganish; ichki nazorat tizimining asosiy tarkibiy qismlarini tahlil qilish; moliyaviy nazoratning xarajatlar, daromadlar, aktivlar va pul oqimlarini boshqarishdagi rolini aniqlash; ichki moliyaviy nazorat va iqtisodiy samaradorlik o'rtasidagi bog'liqlikni yoritish; nazorat tizimini tashkil etishdagi muammolarni aniqlash hamda ularni bartaraf etish bo'yicha takliflar ishlab chiqish.

Tadqiqotning obyekti sifatida korxonalarning moliyaviy-xo'jalik faoliyati va ularda tashkil etilgan ichki moliyaviy nazorat tizimi belgilangan. Tadqiqotning predmeti esa korxonalarda moliyaviy nazoratni tashkil etish, amalga oshirish, baholash va takomillashtirish bilan bog'liq iqtisodiy munosabatlar hamda tashkiliy-uslubiy yondashuvlardan iborat.

O'rganilganlik darajasi

Ichki moliyaviy nazorat, ichki audit, moliyaviy xavflarni boshqarish va korxonalarning iqtisodiy samaradorligini oshirish masalalari xorijiy iqtisodchi olimlar hamda xalqaro professional tashkilotlarning ilmiy-uslubiy ishlarida keng yoritilgan. Mazkur tadqiqotlarda ichki nazorat korxona aktivlarini himoya

© Ushbu material Creative Commons Attribution 4.0 International (CC BY 4.0) litsenziyasi asosida tarqatiladi.

qilish, moliyaviy axborotlarning ishonchliligini ta'minlash, operatsion jarayonlarni tartibga solish va boshqaruv qarorlarini takomillashtirishning muhim vositasi sifatida talqin qilinadi.

Xususan, COSO tomonidan ishlab chiqilgan "Internal Control — Integrated Framework" konsepsiyasida ichki nazorat tizimining maqsadi va asosiy tarkibiy qismlari batafsil yoritilgan. Ushbu konsepsiyada ichki nazorat faqat moliyaviy hisobotlarning to'g'riligini ta'minlash bilan cheklanmasdan, balki korxona operatsiyalarining samaradorligi va belgilangan qonunchilik talablariga rioya etilishiga ham xizmat qilishi asoslangan. COSO yondashuvi ichki nazoratni alohida tekshiruv tadbirlari yig'indisi emas, balki korxonaning barcha boshqaruv darajalariga integratsiyalashgan jarayon sifatida ko'rib chiqishi bilan ahamiyatlidir.

Hollis Ashbaugh-Skaife, Daniel W. Collins, William R. Kinney Jr. va Ryan LaFond (2009) tomonidan olib borilgan "The Effect of SOX Internal Control Deficiencies on Firm Risk and Cost of Equity" nomli tadqiqotda ichki nazoratdagi kamchiliklarning korxona tavakkalchiligi va kapital qiymatiga ta'siri o'rganilgan. Tadqiqot natijalarida ichki nazorat kamchiliklariga ega korxonalarda tizimli va o'ziga xos moliyaviy xavflar hamda o'z kapitali qiymati yuqoriroq bo'lishi aniqlangan. Mualliflarning ilmiy xulosalari ichki nazorat sifatini yaxshilash nafaqat moliyaviy hisobotlarning ishonchliligiga, balki korxonaning moliyalashtirish shartlariga ham ta'sir ko'rsatishi mumkinligini asoslaydi.

onlinelibrary.wiley.com+1

Doyle, Ge va McVay (2007) tomonidan "Determinants of Weaknesses in Internal Control over Financial Reporting" nomli maqolada moliyaviy hisobotlar ustidan ichki nazoratdagi jiddiy kamchiliklarning kelib chiqish omillari o'rganilgan. Mualliflar 2002–2005-yillarda bunday kamchiliklarni oshkor qilgan 779 ta korxona ma'lumotlarini tahlil qilganlar. Tadqiqotda kichikroq, faoliyat tarixi qisqaroq, moliyaviy jihatdan zaifroq, murakkab tuzilishga ega yoki tez rivojlanayotgan korxonalarda ichki nazorat muammolari ko'proq uchrashi qayd etilgan. Ushbu natijalar nazorat tizimini korxonaning hajmi, faoliyat turi va tashkiliy tuzilmasiga mos ravishda shakllantirish zarurligini ko'rsatadi.

sciencedirect.com

Ichki auditorlar instituti — The Institute of Internal Auditors (IIA) tomonidan 2020-yilda yangilangan "Three Lines Model" konsepsiyasida korxonada nazorat va xavflarni boshqarish bo'yicha mas'uliyatlarni taqsimlash masalalari yoritilgan. Mazkur modelda birinchi yo'nalish operatsion faoliyatni amalga oshiruvchi boshqaruv xodimlari, ikkinchi yo'nalish moliyaviy nazorat, risklarni boshqarish va muvofiqlik funksiyalari, uchinchi yo'nalish esa mustaqil ichki audit faoliyati bilan bog'liq. Ushbu yondashuv nazorat jarayonlarida vazifalarni aniq taqsimlash, javobgarlikni kuchaytirish va mustaqil baholash mexanizmlarini rivojlantirishga xizmat qiladi.

theiia.org+2

Yuqorida ko'rib chiqilgan ilmiy tadqiqotlar tahlili shuni ko'rsatadiki, xorijiy olimlar tomonidan ichki nazoratning moliyaviy hisobotlar ishonchliligi, korxona tavakkalchiligi, kapital qiymati va boshqaruv samaradorligiga ta'siri turli jihatlardan o'rganilgan. Biroq ichki moliyaviy nazoratni korxonalarning xarajatlar boshqaruvi, pul oqimlari, debitorlik va kreditorlik qarzlari, aktivlardan foydalanish samaradorligi bilan o'zaro bog'liq holda baholash masalalari yanada chuqur tahlil qilishni talab etadi.

Ayniqsa, O'zbekiston korxonalarining faoliyat sharoitlari, moliyaviy boshqaruv tizimi, hisob axborotlarining sifati va ichki nazoratni tashkil etish imkoniyatlarini hisobga olgan holda iqtisodiy samaradorlikka yo'naltirilgan ichki moliyaviy nazorat modelini shakllantirish muhim ilmiy-amaliy ahamiyatga ega.

© Ushbu material Creative Commons Attribution 4.0 International (CC BY 4.0) litsenziyasi asosida tarqatiladi.

Tadqiqot metodologiyasi

Mazkur tadqiqotda korxonalarda ichki moliyaviy nazoratning iqtisodiy samaradorlikka ta'sirini o'rganish maqsadida bir qator ilmiy tadqiqot usullaridan foydalanildi.

Birinchidan, tizimli yondashuv usuli qo'llanildi. Ushbu usul orqali ichki moliyaviy nazorat korxonaning buxgalteriya hisobi, moliya, ishlab chiqarish, ta'minot, ombor va savdo bo'limlari bilan uzviy bog'liq bo'lgan yaxlit boshqaruv tizimi sifatida ko'rib chiqildi. Natijada moliyaviy nazoratni faqat moliya bo'limi doirasida emas, balki korxonaning barcha tarkibiy bo'linmalari faoliyatiga tatbiq etish zarurligi asoslandi.

Ikkinchidan, qiyosiy tahlil usuli yordamida nazorat tizimi yetarli darajada shakllanmagan korxonalardagi boshqaruv jarayonlari bilan tizimli ichki moliyaviy nazoratga asoslangan boshqaruv yondashuvlarining xususiyatlari taqqoslandi. Bunda moliyaviy xatolarni aniqlash, xarajatlarni boshqarish, aktivlarni saqlash, pul oqimlarini nazorat qilish va moliyaviy hisobotlarning ishonchliligi kabi mezonlar asos qilib olindi.

Uchinchidan, tahlil va sintez usullari orqali ichki moliyaviy nazoratning alohida yo'nalishlari o'rganildi hamda ularning korxona iqtisodiy samaradorligiga ta'siri umumlashtirildi. Bu usul nazoratning xarajatlarni kamaytirish, resurslardan foydalanish va moliyaviy xavflarni cheklashdagi o'rnini kompleks baholash imkonini berdi.

To'rtinchidan, iqtisodiy-mantiqiy tahlil usuli yordamida ichki moliyaviy nazorat va iqtisodiy samaradorlik o'rtasidagi sabab-oqibat bog'liqliklari o'rganildi. Xususan, nazorat tadbirlarining xarajatlar, foyda, aktivlar aylanuvchanligi va pul oqimlariga ta'siri nazariy jihatdan tahlil qilindi.

Beshinchidan, induksiya va deduksiya usullari orqali alohida moliyaviy operatsiyalarni nazorat qilishdan kelib chiqib, korxona miqyosida ichki moliyaviy nazorat tizimini takomillashtirishga doir umumiy xulosalar shakllantirildi.

Shuningdek, ilmiy abstraksiyalash va umumlashtirish usullaridan foydalanish orqali xalqaro tajribadagi nazorat yondashuvlari korxonalar faoliyatiga moslashtirildi hamda ichki moliyaviy nazoratni rivojlantirish bo'yicha ilmiy-amaliy takliflar ishlab chiqildi.

Umuman olganda, tanlangan tadqiqot usullari ichki moliyaviy nazoratning korxona iqtisodiy samaradorligiga ta'sirini turli yo'nalishlar kesimida o'rganish, mavjud muammolarni aniqlash va ularni bartaraf etish bo'yicha takliflar ishlab chiqishga xizmat qiladi.

Natija va muhokama

Bugungi kunda korxonalarda moliyaviy resurslardan samarali foydalanish, xarajatlarni oqilona boshqarish va moliyaviy barqarorlikni ta'minlash ichki moliyaviy nazorat tizimining qay darajada tashkil etilganiga bevosita bog'liq. Ichki nazoratning asosiy vazifasi korxona faoliyatida yuzaga keladigan moliyaviy operatsiyalarni kuzatish, ularning belgilangan tartib va maqsadlarga muvofiqligini tekshirish hamda moliyaviy natijalarga salbiy ta'sir ko'rsatishi mumkin bo'lgan kamchiliklarni o'z vaqtida aniqlashdan iborat.

Ichki moliyaviy nazoratni faqat tekshiruv yoki taftish jarayoni sifatida talqin qilish uning iqtisodiy mazmunini to'liq ochib bermaydi. Chunki samarali nazorat tizimi moliyaviy xatolar sodir bo'lganidan keyin ularni aniqlash bilan cheklanmaydi, balki xatolar va yo'qotishlarning oldini olishga qaratilgan mexanizmlarni ham o'z ichiga oladi. Masalan, xarajatlarni amalga oshirishdan oldin ularning budjetga muvofiqligini tekshirish, to'lov hujjatlarini tasdiqlash vakolatlarini taqsimlash va tovar-moddiy zaxiralar harakatini muntazam solishtirib borish profilaktik nazorat tadbirlari hisoblanadi.

© Ushbu material Creative Commons Attribution 4.0 International (CC BY 4.0) litsenziyasi asosida tarqatiladi.

Ichki moliyaviy nazoratning iqtisodiy samaradorlikka ta'siri, avvalo, korxona resurslaridan foydalanish darajasini yaxshilashda namoyon bo'ladi. Korxonalarda moliyaviy mablag'lar ishlab chiqarish, xomashyo xaridi, ish haqi, transport, energiya, marketing va boshqa yo'nalishlarga sarflanadi. Ushbu xarajatlarning har biri iqtisodiy jihatdan asoslangan bo'lishi va korxonaning umumiy faoliyat natijalariga xizmat qilishi lozim. Nazorat mexanizmlarining mavjudligi xarajatlar tarkibini tahlil qilish, me'yordan ortiq sarflarni aniqlash va samarasiz moliyaviy operatsiyalarni cheklash imkonini beradi.

Ichki moliyaviy nazoratning asosiy tarkibiy qismlarini xalqaro COSO konsepsiyasi asosida quyidagicha izohlash mumkin:

1-jadval. Ichki moliyaviy nazorat tizimining asosiy tarkibiy qismlari va ularning iqtisodiy ahamiyati

Tarkibiy qismlar	**Mazmuni**	**Korxona iqtisodiy samaradorligiga ta'siri**
Nazorat muhiti	Mas'uliyat, vakolat, ichki tartib va moliyaviy intizomni shakllantirish	Xodimlar javobgarligini oshiradi va moliyaviy tartibni mustahkamlaydi
Xavflarni baholash	Moliyaviy yo'qotishlar va xatolar yuzaga kelishi mumkin bo'lgan sohalarni aniqlash	Ehtimoliy zararlarning oldini olishga yordam beradi
Nazorat tadbirlari	Hujjatlarni tekshirish, tasdiqlash, solishtirish va vakolatlarni ajratish	Noto'g'ri operatsiyalar va ortiqcha xarajatlarni kamaytiradi
Axborot va kommunikatsiya	Moliyaviy ma'lumotlarni o'z vaqtida yig'ish va tegishli xodimlarga yetkazish	Boshqaruv qarorlarining tezkorligi va asoslanganligini oshiradi
Monitoring	Nazorat mexanizmlarining doimiy ishlashini baholash	Aniqlangan kamchiliklarni bartaraf etish va tizimni takomillashtirish imkonini beradi

1-jadval ma'lumotlari shuni ko'rsatadiki, ichki moliyaviy nazorat bir-biri bilan bog'liq bo'lgan bir nechta tarkibiy qismlardan tashkil topadi. Ushbu qismlarning har biri korxona faoliyatining muayyan yo'nalishida moliyaviy intizomni mustahkamlashga xizmat qiladi. Masalan, xavflarni baholash orqali korxonaning moliyaviy yo'qotishlarga moyil bo'lgan jarayonlari aniqlansa, nazorat tadbirlari ushbu xavflarni cheklashga qaratilgan amaliy mexanizmlarni shakllantiradi. Monitoring esa amalga oshirilgan nazorat choralarining natijadorligini baholash imkonini beradi.

Ichki moliyaviy nazoratning muhim yo'nalishlaridan biri xarajatlarni nazorat qilish hisoblanadi. Korxona faoliyatida ishlab chiqarish xarajatlarining ortib borishi mahsulot tannarxining oshishiga va foyda miqdorining kamayishiga olib kelishi mumkin. Shu sababli xomashyo va materiallar sarfi, mehnat haqi, energiya xarajatlari, transport va boshqa operatsion xarajatlar muntazam tahlil qilinishi lozim.

Xarajatlarni nazorat qilish jarayonida rejalashtirilgan va haqiqiy xarajatlar o'rtasidagi farqlar aniqlanadi. Agar muayyan xarajat turi bo'yicha belgilangan budjetdan chetlanish kuzatilsa, uning sabablari o'rganilishi zarur. Bunda narxlarning o'zgarishi, ishlab chiqarish hajmining ortishi, resurslardan samarasiz foydalanish yoki ichki tartiblarning buzilishi kabi omillar tahlil qilinadi. Natijada korxona xarajatlarni shunchaki qisqartirishga emas, balki iqtisodiy jihatdan asoslangan xarajatlar tarkibini shakllantirishga erishadi.

Ichki moliyaviy nazoratning yana bir muhim yo'nalishi korxona aktivlarini saqlash va ulardan samarali foydalanishni ta'minlashdir. Asosiy vositalar, tovar-moddiy zaxiralar, pul mablag'lari va boshqa

© Ushbu material Creative Commons Attribution 4.0 International (CC BY 4.0) litsenziyasi asosida tarqatiladi.

aktivlar korxonaning iqtisodiy salohiyatini belgilovchi muhim resurslar hisoblanadi. Ularning hisobini to‘g‘ri yuritish, harakatini hujjatlashtirish va inventarizatsiya qilish orqali aktivlarning yo‘qolishi, shikastlanishi yoki maqsadsiz ishlatilishi bilan bog‘liq xavflarni kamaytirish mumkin.

Masalan, ombor xo‘jaligida tovar-moddiy zaxiralarning kirimi va chiqimini muntazam nazorat qilish, ombor qoldiqlarini hisob ma’lumotlari bilan solishtirish hamda moddiy javobgar shaxslar faoliyatini baholash aktivlardan foydalanish samaradorligini oshiradi. Shu bilan birga, asosiy vositalardan foydalanish darajasini tahlil qilish korxonada mavjud ishlab chiqarish quvvatlarining qay darajada samarali ishlatilayotganini aniqlashga yordam beradi.

Moliyaviy nazoratning daromadlar va pul oqimlarini boshqarishdagi ahamiyati ham alohida e’tiborga loyiq. Korxonaning daromadlari to‘liq hisobga olinishi, mijozlardan tushumlar o‘z vaqtida undirilishi va to‘lovlar belgilangan tartibda amalga oshirilishi moliyaviy barqarorlikning muhim shartidir. Debitorlik qarzlarining ortib ketishi korxonaning aylanma mablag‘lari yetishmovchiligiga sabab bo‘lishi mumkin. Shu bois mijozlar bilan hisob-kitoblar, qarzdorlik muddati va to‘lov intizomi muntazam nazorat qilinishi zarur.

Ichki moliyaviy nazoratning korxona faoliyatidagi asosiy yo‘nalishlari va kutilayotgan iqtisodiy natijalari quyidagi jadvalda umumlashtirildi.

2-jadval. Ichki moliyaviy nazorat yo‘nalishlari va ularning iqtisodiy samaradorlikka ta’siri

Nazorat yo‘nalishi	Amalga oshiriladigan nazorat tadbirlari	Kutilayotgan iqtisodiy natija
Xarajatlar nazorati	Reja va haqiqiy xarajatlarni solishtirish, xarajat hujjatlarini tekshirish	Ortiqcha xarajatlarni kamaytirish
Daromadlar nazorati	Tushumlarning to‘liqligi va o‘z vaqtida hisobga olinishini tekshirish	Daromadlar hisobining ishonchliligini oshirish
Pul mablag‘lari nazorati	Bank va kassa operatsiyalarini solishtirish, to‘lovlarni tasdiqlash	Pul mablag‘larining maqsadli sarflanishini ta’minlash
Debitorlik qarzlari nazorati	Qarzdorlik muddatlarini kuzatish va undirish choralarini belgilash	Aylanma mablag‘lar aylanishini yaxshilash
Kreditorlik qarzlari nazorati	To‘lov muddatlari va majburiyatlar bajarilishini tekshirish	Jarimalar va kechiktirilgan to‘lovlar xavfini kamaytirish
Tovar-moddiy zaxiralar nazorati	Ombor hujjatlari, qoldiqlar va inventarizatsiya natijalarini tekshirish	Zaxiralarning yo‘qotilishi va ortiqcha jamg‘arilishini cheklash
Asosiy vositalar nazorati	Aktivlarning mavjudligi, holati va foydalanish darajasini baholash	Mavjud ishlab chiqarish salohiyatidan samarali foydalanish
Moliyaviy hisobot nazorati	Hisob ma’lumotlarini solishtirish va hisobotlarning to‘g‘riligini tekshirish	Moliyaviy axborotlarning ishonchliligini oshirish

2-jadval tahlili shuni ko‘rsatadiki, ichki moliyaviy nazorat korxonaning deyarli barcha moliyaviy jarayonlariga ta’sir ko‘rsatadi. Uning samarali tashkil etilishi faqat moliyaviy xatolarni aniqlash bilan cheklanmay, balki aylanma mablag‘lardan foydalanish, to‘lov intizomi, aktivlarning saqlanishi va xarajatlar tarkibini yaxshilashga ham xizmat qiladi.

© Ushbu material Creative Commons Attribution 4.0 International (CC BY 4.0) litsenziyasi asosida tarqatiladi.

Ichki moliyaviy nazoratning iqtisodiy samaradorlikka ta'sirini baholashda bir qator moliyaviy va iqtisodiy ko'rsatkichlardan foydalanish maqsadga muvofiq. Bunda nazorat tizimining natijasi faqat aniqlangan kamchiliklar soni bilan emas, balki ularni bartaraf etish natijasida erishilgan iqtisodiy o'zgarishlar bilan ham baholanishi kerak.

Xususan, xarajatlar darajasining pasayishi, sof foydaning o'sishi, debitorlik qarzlarining qisqarishi, aktivlar aylanuvchanligining yaxshilanishi va moliyaviy yo'qotishlarning kamayishi ichki moliyaviy nazorat natijadorligini ifodalovchi muhim ko'rsatkichlar hisoblanadi.

Ichki moliyaviy nazorat samaradorligini baholashda quyidagi ko'rsatkichlardan foydalanish mumkin:

- Xarajatlar darajasi: mahsulot yoki xizmat birligiga to'g'ri keladigan xarajatlar miqdorini baholash.
- Rentabellik ko'rsatkichlari: korxona aktivlari va o'z kapitalidan foydalanish natijasida olinayotgan foydani aniqlash.
- Debitorlik qarzlarining aylanishi: mijozlardan qarzdorlikni undirish tezligini baholash.
- Aktivlar aylanuvchanligi: mavjud aktivlar yordamida qancha miqdorda tushum shakllantirilayotganini aniqlash.
- Moliyaviy yo'qotishlar darajasi: aniqlangan xato, kamomad va samarasiz operatsiyalar natijasidagi zararlarni baholash.
- Nazorat tadbirlarining natijadorligi: aniqlangan kamchiliklarning bartaraf etilish darajasini o'rganish.

Shu o'rinda ichki moliyaviy nazorat samaradorligini ifodalovchi ayrim hisoblash usullarini keltirish mumkin.

1. Nazorat natijasida tejalgan mablag'lar:

$$T = X_{oldingi}-X_{keyingi}$$

Bu yerda:

- T — nazorat natijasida tejalgan mablag'lar;
- $X_{oldingi}$ — nazorat choralari amalga oshirilishidan oldingi taqqoslanadigan xarajatlar;
- $X_{keyingi}$ — nazorat choralari amalga oshirilganidan keyingi taqqoslanadigan xarajatlar.

2. Ichki moliyaviy nazoratning iqtisodiy samaradorligi:

$$S=\frac{M}{N}\times100\%$$

Bu yerda:

- S — ichki nazoratning iqtisodiy samaradorligi;
- M — nazorat natijasida olingan sof iqtisodiy samara;
- N — nazorat tizimini tashkil etish va yuritish xarajatlari.

Mazkur ko'rsatkichni hisoblashda iqtisodiy samara tarkibiga nazorat natijasida oldi olingan zararlar, kamaytirilgan ortiqcha xarajatlar va boshqa asoslangan moliyaviy foydalar kiritilishi mumkin. Bunda bir xil iqtisodiy natijani ikki marta hisobga olmaslik va nazorat choralari bilan natija o'rtasidagi bog'liqlikni asoslash muhimdir.

3. Debitorlik qarzlarining aylanish koeffitsiyenti:

$$K_{dq}=\frac{Sotishdan\ tushum}{O'rtacha\ debitorlik\ qarzi}$$

Mazkur ko'rsatkich debitorlik qarzlarining qay darajada tez undirilayotganini baholashga yordam beradi. Uning oshishi, boshqa shartlar o'zgarmagan holatda, korxonaning hisob-kitob intizomi va aylanma mablag'lardan foydalanish darajasi yaxshilanganini ko'rsatishi mumkin.

Ushbu formulalar nazorat samaradorligini baholashning uslubiy asosini tashkil etadi. Biroq amaliy tahlilda korxonaning faoliyat turi, ishlab chiqarish hajmi, bozor sharoiti va nazorat tadbirlarining

© Ushbu material Creative Commons Attribution 4.0 International (CC BY 4.0) litsenziyasi asosida tarqatiladi.

xarajatlari ham hisobga olinishi lozim. Chunki xarajatlarning kamayishi har doim ham samaradorlik oshganini anglatmaydi: ayrim hollarda ishlab chiqarish hajmining qisqarishi yoki zarur resurslarning yetarli xarid qilinmasligi ham xarajatlarni kamaytirishi mumkin.

Shu sababli ichki moliyaviy nazorat natijalarini baholashda moliyaviy ko'rsatkichlar bilan bir qatorda ishlab chiqarish hajmi, mahsulot sifati, resurslardan foydalanish va mijozlar bilan hisob-kitoblar holati ham kompleks o'rganilishi maqsadga muvofiq.

Ichki moliyaviy nazoratni tashkil etish va takomillashtirish mexanizmi

Korxonada ichki moliyaviy nazoratni samarali tashkil etish uchun nazorat jarayonlari aniq maqsadlar, mas'ul shaxslar va baholash mezonlari asosida shakllantirilishi lozim. Nazorat tizimining samaradorligi uning qanchalik ko'p tekshiruv o'tkazishi bilan emas, balki moliyaviy xavflarni qanchalik to'g'ri aniqlashi, yo'qotishlarning oldini olishi va boshqaruv qarorlariga foydali axborot taqdim etishi bilan belgilanadi.

Ichki auditorlar institutining "Uch yo'nalish modeli" ushbu jarayonda vazifalar taqsimotini belgilash uchun foydali yondashuv hisoblanadi. Mazkur modelga muvofiq, operatsion bo'linmalar kundalik faoliyatdagi xavflarni boshqaradi, moliyaviy nazorat va risklarni boshqarish funksiyalari nazorat jarayonlarini kuzatib boradi, ichki audit esa tizimning samaradorligini mustaqil baholaydi. Bunday taqsimot nazoratdagi takrorlanishlarni kamaytirish va javobgarlikni aniq belgilashga yordam beradi.

theiia.org+1

Korxonalarda ichki moliyaviy nazoratni bosqichma-bosqich tashkil etish quyidagi ketma-ketlikda amalga oshirilishi mumkin.

1-rasm. Korxonada ichki moliyaviy nazorat tizimini tashkil etish bosqichlari

1. Korxonaning moliyaviy-xo'jalik faoliyatini va mavjud nazorat tizimini o'rganish.
2. Moliyaviy xavf yuqori bo'lgan jarayonlarni aniqlash.
3. Nazorat maqsadlari, mezonlari va ichki tartiblarini belgilash.
4. Mas'ul xodimlar hamda ularning vakolatlarini taqsimlash.
5. Moliyaviy operatsiyalarni hujjatlashtirish va tekshirish mexanizmlarini joriy etish.
6. Nazorat natijalarini tahlil qilish va aniqlangan kamchiliklarni bartaraf etish.
7. Nazorat tizimining samaradorligini baholash va uni muntazam takomillashtirish.

Mazkur bosqichlarning izchil amalga oshirilishi korxonada nazorat jarayonlarini tartibli tashkil etish, moliyaviy xavflarni oldindan aniqlash va nazorat natijalaridan boshqaruv qarorlarida foydalanish imkonini beradi.

Bunda nazorat tizimining korxona hajmi va faoliyat xususiyatlariga mos bo'lishi muhim ahamiyatga ega. Yirik korxonalarda alohida ichki audit yoki ichki nazorat bo'linmasini tashkil etish maqsadga muvofiq bo'lishi mumkin. Kichik korxonalarda esa nazorat vazifalarini moliya bo'limi, buxgalteriya va rahbariyat o'rtasida aniq taqsimlash orqali ham samarali mexanizm shakllantirish mumkin. Muhim jihat — bir xodim tomonidan operatsiyani amalga oshirish, tasdiqlash va hisobga olish vakolatlarining asossiz ravishda birlashtirib yuborilmasligidir.

Shuningdek, raqamli texnologiyalardan foydalanish ichki moliyaviy nazoratning tezkorligi va qamrovini kengaytiradi. Zamonaviy hisob dasturlari yordamida bank operatsiyalari, to'lov topshiriqnomalari, ombor qoldiqlari va debitorlik qarzlari bo'yicha ma'lumotlarni muntazam kuzatish mumkin. Avtomatlashtirilgan ogohlantirishlar belgilangan me'yordan ortiq xarajatlar, muddati o'tgan qarzdorliklar yoki hujjatlardagi nomuvofiqliklarni o'z vaqtida aniqlashga yordam beradi.

Biroq raqamli nazorat vositalaridan foydalanishda ma'lumotlarning to'g'riligi, axborot xavfsizligi va foydalanuvchilarning kirish huquqlarini boshqarish masalalari ham hisobga olinishi zarur. Aks holda,

© Ushbu material Creative Commons Attribution 4.0 International (CC BY 4.0) litsenziyasi asosida tarqatiladi.

nazorat jarayonlarini avtomatlashtirishning o'zi yangi moliyaviy va axborot xavflarini yuzaga keltirishi mumkin.

Ichki moliyaviy nazoratni tashkil etishdagi muammolar va ularni bartaraf etish yo'nalishlari

Korxonalarda ichki moliyaviy nazorat tizimini shakllantirish jarayonida bir qator tashkiliy, uslubiy va texnologik muammolar uchrashi mumkin. Jumladan, nazorat vazifalarining aniq belgilanmaganligi, moliyaviy ma'lumotlarning yetarli darajada tizimlashtirilmaganligi, xodimlar malakasining pastligi va nazorat natijalaridan boshqaruv jarayonida to'liq foydalanilmasligi tizim samaradorligini pasaytiradi.

Ayrim korxonalarda nazorat asosan hisobot davri yakunida amalga oshiriladi. Bunday yondashuv moliyaviy kamchiliklarni aniqlash imkonini bersa-da, ularning oldini olish imkoniyatlarini cheklaydi. Chunki ayrim moliyaviy yo'qotishlar sodir bo'lganidan keyin ularni bartaraf etish ancha murakkab va xarajatli bo'lishi mumkin.

Bundan tashqari, ichki nazorat bilan ichki audit vazifalarining bir-biridan aniq ajratilmaganligi ham muammolardan biridir. Kundalik moliyaviy operatsiyalarni nazorat qilish bilan nazorat tizimini mustaqil baholash vazifalari o'zaro farq qiladi. Shu sababli korxonada operatsion nazorat, moliyaviy monitoring va ichki auditning vakolatlari aniq belgilanishi lozim.

3-jadval. Korxonalarda ichki moliyaviy nazoratni tashkil etishdagi muammolar va ularni bartaraf etish yo'nalishlari

Mavjud muammolar	**Korxona faoliyatiga ta'siri**	**Takomillashtirish yo'nalishlari**
Nazorat vazifalarining aniq belgilanmaganligi	Mas'uliyatsizlik va nazoratdagi bo'shliqlar yuzaga keladi	Xodimlarning vakolat va javobgarligini aniq taqsimlash
Moliyaviy ma'lumotlarning yetarli darajada tizimlashtirilmaganligi	Tahlil va tekshiruv natijalarining ishonchliligi pasayadi	Yagona moliyaviy axborot bazasini shakllantirish
Nazoratning faqat davriy tekshiruvlar bilan cheklanishi	Moliyaviy xatolar kech aniqlanadi	Doimiy monitoring va profilaktik nazoratni rivojlantirish
Xodimlarning malakasi yetarli emasligi	Nazorat tadbirlarining sifati pasayadi	Moliyaviy nazorat va audit bo'yicha malaka oshirish
Ichki audit mustaqilligining yetarli emasligi	Nazorat natijalarining xolisligi zaiflashadi	Ichki auditning mustaqil baholash imkoniyatlarini kuchaytirish
Raqamli nazorat vositalarining cheklanganligi	Ma'lumotlarni qayta ishlash va tekshirish sekinlashadi	Hisob va nazorat jarayonlarini avtomatlashtirish
Nazorat natijalaridan boshqaruvda foydalanilmasligi	Aniqlangan kamchiliklar takrorlanishi mumkin	Nazorat xulosalarini boshqaruv qarorlariga integratsiyalash

3-jadval tahlili shuni ko'rsatadiki, ichki moliyaviy nazorat samaradorligini oshirish uchun faqat tekshiruvlar sonini ko'paytirish yetarli emas. Buning uchun korxonaning tashkiliy tuzilmasi, moliyaviy

© Ushbu material Creative Commons Attribution 4.0 International (CC BY 4.0) litsenziyasi asosida tarqatiladi.

axborot tizimi, xodimlar malakasi va boshqaruv qarorlarini qabul qilish jarayonlari o'zaro uyg'unlashtirilishi lozim.

Masalan, nazorat vazifalarining aniq belgilanmaganligi moliyaviy operatsiyalarni amalga oshirish va tasdiqlash jarayonlarida javobgarlikning susayishiga olib kelishi mumkin. Ushbu muammoni bartaraf etish uchun xarid, to'lov, ombor hisobi va moliyaviy hisobotlarni tayyorlash jarayonlarida vakolatlar taqsimoti ishlab chiqilishi zarur.

Moliyaviy axborotlarning yetarli darajada tizimlashtirilmaganligi esa nazorat natijalarining ishonchliligiga salbiy ta'sir ko'rsatadi. Shu sababli korxonada buxgalteriya, moliya, ombor va ishlab chiqarish bo'limlari ma'lumotlarini o'zaro bog'lash, hujjatlarning yagona tartibda yuritilishini ta'minlash va ma'lumotlar bazasini muntazam yangilab borish maqsadga muvofiq.

Ichki moliyaviy nazoratning iqtisodiy samaradorligini oshirishda xodimlarning kasbiy tayyorgarligi ham muhim o'rin tutadi. Moliyaviy nazorat bilan shug'ullanuvchi mutaxassislar buxgalteriya hisobi, moliyaviy tahlil, iqtisodiy xavflarni baholash, ichki audit va axborot texnologiyalari bo'yicha yetarli bilimga ega bo'lishlari kerak.

Shuningdek, ichki nazorat natijalarini rahbariyatga muntazam yetkazish va aniqlangan muammolar bo'yicha aniq chora-tadbirlar belgilash tizim samaradorligini oshiradi. Har bir aniqlangan kamchilik bo'yicha mas'ul shaxs, bartaraf etish muddati va kutilayotgan natija belgilanishi nazoratning amaliy ahamiyatini kuchaytiradi.

Muallifning ilmiy-amaliy takliflari

Yuqoridagi nazariy tahlillar, xalqaro tajriba va ichki moliyaviy nazoratning iqtisodiy samaradorlikka ta'siridan kelib chiqib, O'zbekiston korxonalarida nazorat tizimini takomillashtirish bo'yicha quyidagi ilmiy-amaliy takliflar ishlab chiqildi:

1. Ichki moliyaviy nazoratning yagona tashkiliy tizimini shakllantirish. Korxonalarda moliya, buxgalteriya, ishlab chiqarish, ta'minot va ombor bo'limlari faoliyatida amalga oshiriladigan nazorat tadbirlarini o'zaro muvofiqlashtirish hamda yagona ichki nazorat tartibini ishlab chiqish zarur.

2. Xarajatlarni oldindan nazorat qilish mexanizmini kuchaytirish. Xarajatlar amalga oshirilishidan oldin ularning belgilangan budjet va ishlab chiqarish ehtiyojlariga muvofiqligini tekshirish, me'yordan ortiq xarajatlar bo'yicha rahbariyat tasdig'ini joriy etish maqsadga muvofiq.

3. Moliyaviy xavflarni baholash tizimini rivojlantirish. Debitorlik qarzlarining ortishi, pul oqimlaridagi nomutanosiblik, zaxiralarning me'yordan ortiq jamg'arilishi va xarajatlarning keskin o'zgarishi kabi xavf omillarini muntazam tahlil qilib borish lozim.

4. Moliyaviy nazoratni raqamlashtirish. Bank operatsiyalari, kassa, to'lovlar, ombor qoldiqlari va debitorlik qarzlari bo'yicha ma'lumotlarni avtomatik kuzatish imkonini beruvchi dasturiy vositalardan foydalanish orqali nazoratning tezkorligini oshirish zarur.

5. Ichki nazorat va ichki audit vakolatlarini aniq ajratish. Kundalik operatsion nazoratni amalga oshiruvchi xodimlar bilan nazorat tizimini mustaqil baholovchi ichki audit funksiyasining vazifalarini alohida belgilash hamda ularning o'zaro hamkorligini ta'minlash lozim.

6. Nazorat natijalarini iqtisodiy ko'rsatkichlar asosida baholash. Ichki nazorat samaradorligini faqat aniqlangan kamchiliklar soni bilan emas, balki tejalgan mablag'lar, kamaytirilgan moliyaviy yo'qotishlar, xarajatlar darajasi, aktivlar aylanuvchanligi va debitorlik qarzlari dinamikasi asosida baholash maqsadga muvofiq.

© Ushbu material Creative Commons Attribution 4.0 International (CC BY 4.0) litsenziyasi asosida tarqatiladi.

7. Xodimlarning moliyaviy nazorat bo'yicha malakasini oshirish. Korxona xodimlari uchun moliyaviy intizom, hujjatlarni rasmiylashtirish, xarajatlarni nazorat qilish, ichki audit va raqamli hisob tizimlaridan foydalanish bo'yicha muntazam o'quv mashg'ulotlarini tashkil etish zarur.

Mazkur takliflarning bosqichma-bosqich joriy etilishi korxonalarda moliyaviy nazoratning tashkiliy va uslubiy asoslarini mustahkamlash, mavjud resurslardan samarali foydalanish hamda iqtisodiy yo'qotishlarni kamaytirishga xizmat qiladi.

Shu bilan birga, ichki moliyaviy nazorat tizimi korxonaning real faoliyat sharoitlariga moslashtirilishi kerak. Har bir korxonada ishlab chiqarish turi, moliyaviy operatsiyalar hajmi, tashkiliy tuzilma va mavjud texnologik imkoniyatlardan kelib chiqib, nazorat tadbirlarining ustuvor yo'nalishlari belgilanadi.

Xulosa va takliflar

Olib borilgan tadqiqot natijalari shuni ko'rsatadiki, ichki moliyaviy nazorat korxonalarda iqtisodiy samaradorlikni oshirish, moliyaviy resurslardan oqilona foydalanish va moliyaviy barqarorlikni ta'minlashning muhim boshqaruv mexanizmlaridan biri hisoblanadi. Korxonalar faoliyatida moliyaviy operatsiyalar soni va murakkabligining ortib borishi, ishlab chiqarish xarajatlarini nazorat qilish zarurati hamda moliyaviy xavflarning kuchayishi ichki nazorat tizimini zamonaviy talablar asosida tashkil etishni taqozo etmoqda.

Xalqaro ilmiy yondashuvlar tahlili shuni ko'rsatdiki, samarali ichki nazorat tizimi korxonaning faqat moliyaviy hisobotlari ishonchliligini ta'minlash bilan cheklanmaydi. U operatsion faoliyat samaradorligi, aktivlarning saqlanishi, xarajatlarning asoslanganligi va belgilangan tartiblarga rioya etilishini ham qo'llab-quvvatlaydi. Xususan, COSO konsepsiyasida ichki nazoratning o'zaro bog'liq tarkibiy qismlari, IIA modelida esa nazorat va audit vazifalarining taqsimlanishi muhim ahamiyatga ega ekanligi asoslangan.

Tadqiqot davomida ichki moliyaviy nazoratning korxona iqtisodiy samaradorligiga ta'siri bir nechta asosiy yo'nalishda namoyon bo'lishi aniqlandi. Birinchidan, xarajatlarni muntazam nazorat qilish ortiqcha sarflarni aniqlash va ishlab chiqarish xarajatlarini optimallashtirish imkonini beradi. Ikkinchidan, daromadlar va pul oqimlarini nazorat qilish moliyaviy intizomni mustahkamlaydi hamda korxonaning to'lov qobiliyatini qo'llab-quvvatlaydi. Uchinchidan, aktivlar va tovar-moddiy zaxiralar ustidan nazorat ularning saqlanishi va samarali ishlatilishini ta'minlaydi. To'rtinchidan, moliyaviy xavflarni oldindan baholash kutilmagan yo'qotishlarning oldini olishga yordam beradi.

Tadqiqotning muhim xulosalaridan biri shundan iboratki, ichki moliyaviy nazoratning samaradorligi uning qamrovi, uzluksizligi va natijalaridan boshqaruv qarorlarida foydalanish darajasiga bog'liq. Faqat davriy tekshiruvlarga asoslangan nazorat tizimi moliyaviy xatolarni aniqlash imkonini bersa-da, ularning oldini olish va kelgusida takrorlanishiga yo'l qo'ymaslik uchun yetarli bo'lmasligi mumkin. Shu sababli korxonalarda profilaktik nazorat, doimiy monitoring va mustaqil baholash mexanizmlarini uyg'unlashtirish zarur.

Shuningdek, ichki moliyaviy nazorat samaradorligini baholashda tejalgan mablag'lar, xarajatlar darajasi, debitorlik qarzlarining aylanishi, aktivlar aylanuvchanligi va aniqlangan kamchiliklarning bartaraf etilish darajasi kabi ko'rsatkichlardan foydalanish maqsadga muvofiq. Bunday yondashuv nazorat natijalarini aniqroq baholash va ularning korxona iqtisodiy faoliyatiga ta'sirini kuzatish imkonini beradi.

Tadqiqot natijasida ichki moliyaviy nazorat tizimini takomillashtirishga to'sqinlik qiluvchi asosiy muammolar sifatida nazorat vakolatlarining aniq belgilanmaganligi, moliyaviy axborotlarning yetarli

© Ushbu material Creative Commons Attribution 4.0 International (CC BY 4.0) litsenziyasi asosida tarqatiladi.

darajada tizimlashtirilmaganligi, xodimlar malakasining cheklanganligi, nazorat jarayonlarining raqamlashtirilmaganligi va nazorat xulosalaridan boshqaruvda to'liq foydalanilmasligi aniqlandi.

Yuqoridagi ilmiy xulosalardan kelib chiqib, O'zbekiston korxonalarida ichki moliyaviy nazoratni rivojlantirish bo'yicha quyidagi ustuvor takliflar ilgari suriladi:

1. Korxonalarda ichki moliyaviy nazoratning yagona tashkiliy-uslubiy tartibini ishlab chiqish va barcha tarkibiy bo'linmalarda uning izchil amalga oshirilishini ta'minlash.
2. Xarajatlarni oldindan va joriy nazorat qilish mexanizmlarini rivojlantirish orqali ortiqcha sarflar hamda iqtisodiy jihatdan samarasiz operatsiyalarni kamaytirish.
3. Moliyaviy xavflarni baholash tizimini shakllantirish va yuqori xavf mavjud bo'lgan jarayonlarda nazorat tadbirlarini kuchaytirish.
4. Moliyaviy operatsiyalar, hisob-kitoblar, ombor qoldiqlari va aktivlar harakatini kuzatish jarayonlarini raqamlashtirish.
5. Ichki nazorat, moliyaviy monitoring va ichki audit vazifalarini aniq ajratish orqali nazorat tizimining mustaqilligi va xolisligini oshirish.
6. Nazorat samaradorligini moliyaviy-iqtisodiy ko'rsatkichlar asosida baholash hamda aniqlangan kamchiliklarni bartaraf etish natijalarini muntazam monitoring qilish.
7. Korxona xodimlarining moliyaviy nazorat, ichki audit va raqamli hisob tizimlari bo'yicha kasbiy bilim hamda ko'nikmalarini rivojlantirish.

Umuman olganda, ichki moliyaviy nazoratni tizimli va maqsadli tashkil etish korxonalarda moliyaviy intizomni mustahkamlash, resurslardan foydalanish samaradorligini oshirish, moliyaviy xavflarni kamaytirish va iqtisodiy barqarorlikni ta'minlash uchun muhim shart-sharoit yaratadi. Shu bois O'zbekiston korxonalarida ichki moliyaviy nazoratni zamonaviy boshqaruv yondashuvlari, raqamli texnologiyalar va iqtisodiy samaradorlik mezonlari asosida rivojlantirish korxonalarning uzoq muddatli raqobatbardoshligini oshirishga xizmat qiluvchi ustuvor yo'nalishlardan biri hisoblanadi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Committee of Sponsoring Organizations of the Treadway Commission (COSO). Internal Control — Integrated Framework: Executive Summary. – Durham: COSO, 2013.
2. The Institute of Internal Auditors (IIA). The IIA's Three Lines Model: An Update of the Three Lines of Defense. – Lake Mary: The Institute of Internal Auditors, 2020.
3. Doyle J., Ge W., McVay S. Determinants of Weaknesses in Internal Control over Financial Reporting // Journal of Accounting and Economics. – 2007. – Vol. 44, Issues 1–2. – P. 193–223. DOI: 10.1016/j.jacceco.2006.10.003.
4. Ashbaugh-Skaife H., Collins D.W., Kinney W.R. Jr., LaFond R. The Effect of SOX Internal Control Deficiencies on Firm Risk and Cost of Equity // Journal of Accounting Research. – 2009. – Vol. 47, No. 1. – P. 1–43. DOI: 10.1111/j.1475-679X.2008.00315.x.
5. Kaplan R.S., Atkinson A.A. Advanced Management Accounting. – 3rd ed. – Upper Saddle River: Prentice Hall, 1998.
6. Arens A.A., Elder R.J., Beasley M.S. Auditing and Assurance Services: An Integrated Approach. – Pearson.
7. The Institute of Internal Auditors. Global Internal Audit Standards. – Lake Mary: The Institute of Internal Auditors, 2024.

© Ushbu material Creative Commons Attribution 4.0 International (CC BY 4.0) litsenziyasi asosida tarqatiladi.

8. Public Company Accounting Oversight Board (PCAOB). AU 319: Consideration of Internal Control in a Financial Statement Audit. – Washington, D.C.
9. Committee of Sponsoring Organizations of the Treadway Commission (COSO). Guidance on Monitoring Internal Control Systems. – 2009.
10. International Federation of Accountants (IFAC). Internal Control — Integrated Framework. – 2013.

© Ushbu material Creative Commons Attribution 4.0 International (CC BY 4.0) litsenziyasi asosida tarqatiladi.